

О. І. Петрів,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ГНІВУ, ЗЛОСТІ, РОЗДРАТУВАННЯ

У статті виявлено словотворчий потенціал дієслів із семантикою гніву, злості, роздратування в сучасній українській мові з позицій основоцентричного напрямку дериватології, з'ясовано чинники, які визначають словотворчу поведінку цього класу твірних слів. Встановлено, що найбільшу словотворчу активність аналізові вербативи виявляють у продукуванні дієслів, меншу – в утворенні іменників та прикметників.

Ключові слова: основоцентрична дериватологія, дериваційний потенціал, дієслова стану, валентність, словотвірна парадигма, почуття.

В статье выявлен деривационный потенциал глаголов со значением гнева, злости, раздражения в современном украинском языке с позиций основоцентрического направления дериватологии, выяснены факторы, которые определяют словообразовательное поведение этого класса образующих слов.

Ключевые слова: основоцентрическая дериватология, деривационный потенциал, глаголы состояния, валентность, чувства.

The article deals with the derivative potential of verbs denoting anger, rage and irritation in the modern Ukrainian language from the perspective of the stem-centered direction of derivatology. The author studies the factors determining the word-formation behavior of the given class of basic words. It is found out that the maximum derivative productivity is displayed by the analyzed verbs in producing verbs, the minimal – in forming nouns and adjectives.

Key words: stem-centered derivatology, derivative potential, verbs of state, valency, word-formation paradigm, feelings.

Мова як суспільне явище всуціль антропоцентрична. У ній не тільки усе відображено з точки зору сприйняття людини, але й зафіксовано саму людину, її внутрішню сферу – світ почуттів, емоцій. Різноманіття лексичних засобів, які відтворюють усю психічно-настрійову гаму, доповнене їхньою активною словотворчою поведінкою, становить систему, яка маніфестує багатство і потужний потенціал української лексики зі значенням почуттів.

Нашу увагу привернули дієслова зі значенням гніву, злості, роздратування, які входять на правах підгрупи у лексико-семантичну групу дієслів емоційно-психічного стану макрогрупи вербативів з семантикою внутрішнього стану істоти. Вони уже ставали об'єктом зацікавлення дослідників, проте вчені найбільше приділяли увагу різним аспектам їх значення і синтаксичної специфіки в українській та іноземних мовах [1; 3; 7; 8; 9; 10].

Метою нашої розвідки є з'ясувати словотворчу спроможність дієслів зі значенням гніву, злості, роздратування в сучасній українській мові. Континуум похідних від вербативів окресленої семантики виявлено у руслі основоцентричного напрямку сучасної дериватології з застосуванням специфічних комплексних одиниць класифікації й опису словотвірної матеріалу – конкретної словотвірної парадигми («ряд дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені словотворення» [3, с. 70]) і типової словотвірної парадигми (її «формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень», абстраговано від конкретних способів вираження останніх [4, с. 73]), основне призначення яких – «всеосяжно експлікувати дериваційні можливості класу твірних» [3, с. 71].

Кількісний і якісний склад розглядуваного кола одиниць визначено на основі аналізу лексикографічних праць¹. До дієслів із семантикою гніву, злості, роздратування ми віднесли 46 лексем, які містять мовний елемент «стан», що не тільки характеризується абстрактністю, широкою семантичною наповненістю, але й займає неоднакове місце у семантичній структурі досліджуваних вербативів. Усі виокремлені нами одиниці умовно поділено на три групи, що актуалізують значення:

1) «бути / перебувати у стані гніву, злості, роздратування» (ці дієслова співвідносні із значеннєвим компонентом «статичність»): *біснуватися, злувати, злобувати, лютувати, пасіювати* (діал.), *ярувати* та ін.

2) «набувати стану / переходити у стан гніву, злості, роздратування» (співвідносні із значеннєвим компонентом «становлення» (набуття стану), тому характеризуються процесуальним відтінком і лексикографічно маркованим виразом «ставати / робитися ким, яким»): *звірити, зліти, лютіти, найжачуватися, скаженіти* і под.

3) «переводити кого-небудь у стан гніву, злості, роздратування» (ці дієслова також містять значеннєвий елемент «становлення», проте вони разом із одиницями другої групи утворюють еквіполентну опозицію за семами каузативності / некаузативності і передають каузоване становлення (від дієслів дії такі дієслова відрізняють тим, що в перших каузатором є активний суб'єкт, а в других – абсолютно пасивний): *бісити, гнівати, гнівити, дратувати, зліти, сердити* та ін.

Друга і третя групи дієслів становлять периферію у системі аналізованих вербативів.

Крім частиномовного статусу, визначальним фактором, який детермінує потенціал твірних слів у продукуванні похідних, є власне семантика досліджуваних одиниць, адже «вплив лексики на характер словотвірних

¹ У статті наведені мовні одиниці та їх значення, зафіксовані у «Словнику української мови» в 11 т. (1970-1980), «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2004), «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907-1909), «Інверсійному словнику української мови» (1985), «Кореневому гніздовому словнику української мови» С. Карпіловської (2002).

парадигм є досить значним» і «у межах однієї частини мови існують істотні відмінності між парадигмами слів різних лексико-семантичних груп» [4, с. 72]. «Від дієслова можна утворити лише такі похідні, словотвірне значення яких зумовлене його валентністю» [3, с. 72], а остання, як відомо, залежить виключно від семантичної специфіки вербативів, їхньої здатності поширювати дію або стан на певне коло учасників ситуації, розгортатись у просторі і часі. Актантна структура дієслів із семантикою гніву, злості, роздратування першої і другої вказаних вище груп відкриває лише облігаторну лівобічну субстанційну валентність, яку займає пасивний носій стану – жива істота, що відчуває / переживає певні негативні емоційно-психологічні стани, перебуває у них або набуває їх. Щодо дієслів третьої групи, то у них реальний носій стану формально-граматично переміщений у позицію об'єкта, а лівобічну валентність «закриває» пасивний суб'єкт-каузатор стану, який фактично зумовлює перебування когось у стані і є одночасно причиною певного почуття [8, с. 83]. Чи вплинуть суттєво ці синтагматичні відмінності аналізованої групи твірних на реалізацію ними свого словотворчого потенціалу, з'ясуємо у ході дослідження.

Дієслова на позначення гніву, злості, роздратування виявляють дериваційну активність у продукуванні іменників, прикметників та дієслів. Отже, їх типова словотвірна парадигма має тризонну структуру, яку формують субстантивний, ад'єктивний та вербальний блоки.

Субстантивний блок. Незважаючи на те, що аналізовані твірні відкривають чітку суб'єктну позицію, похідних зі словотвірним значенням «носії стану» виявлено всього три: *зlobитель, казитель, нитик*. «Виникнення деривата відбувається на основі відповідної техніки, яку забезпечує синтаксична ситема мови» [6, с. 119], тому, власне, змістова структура таких іменників побудована за схемою «той, хто перебуває у певному стані / переживає певне почуття»: «той, хто перебуває у стані зlobи / відчуває зlobу», «той, хто казиться, перебуває у стані люті, скаженості», «той, хто ниє, виражає своє незадоволення». Як бачимо, лише 6,5 % твірних стали базою для похідних цієї семантичної позиції. Причин цьому явищу можна назвати кілька: 1) стан, у якому перебувають його носії, характеризується недовготривалістю, тимчасовістю, інколи навіть випадковістю, тому нема потреби давати окреме найменування особі за ознакою перебування у ньому; 2) ментально-концептуальна картина світу носіїв української мови стримує номінативно-когнітивні процеси найменування осіб за ознакою перебування в абсолютно негативному стані – стані люті, гніву, злості, ярості, сердитості, роздратування і под.; 3) деякі з твірних за своєю структурою самі є мотивованими, походять від іменників – назв істот і їх значення «співвідносне з поведінкою тварин або будь-яких інших істот» [9, с. 200]: *біснутися, бісити, звірити, озвірювати, наїжачуватися, сатаніти*, тому немає потреби в існуванні ще однієї номінації на позначення особи. Більше того, такі дієслова утворені метафорично і їхня внутрішня форма розкриває тваринну поведінкову реакцію людей з цим почуттям і підкреслює небезпеку емоційного стану, який перетворює людину у звіра, що розлютився [3, с. 137].

Тільки одне дієслово з третьої семантичної групи твірних зреалізувало свій словотворчий потенціал у мотивованому іменнику зі словотвірним значенням «сторонній неактивний подразник, що викликає у суб'єкта стан» – *дратувати* (*дратівник*, фізл. – «Те, під дією чого в організмі виникає яка-небудь реакція, роздратування; подразник»). Це пов'язано з властивою тільки цій групі дієслів валентною специфікою, про що уже йшлося вище.

Широко відомою є «ідея О. О. Потебні про посилення дієслова в процесі розвитку мови, зростання елементів дієслівності у слів інших частин мови, зокрема в іменників». На думку вченого, «міжкатегоріальна, міжчастининомовна взаємодія дієслова та імені виявляється у вербалізації останнього» [2, с. 14]. Найбільше це проявляється у синтаксичній деривації, коли дієслово, зберігаючи свою семантику, змінює спосіб її частининомовного оформлення. «Дієслівна основа, перейшовши до граматичної категорії іменника, не виходить з-під впливу материнської категорії й надалі зберігає значний потенціал функціонально-семантичної дієслівності» [2, с. 15]. У структурі типової словотвірної парадигми аналізованої групи лексем зафіксовані такі трансформаційні девербативи: *біснуття, біснутість, вражда* (ц.-с.), *гнів, дратування, злість, зло, зlobа, зловтіха, злорадство, іритація* (рідко), *казіння, лютюці, лютування, лют, нарікання, нервування, ниття, пасія* (діал.), *роз'ярення, сердитість, скаженіна, скаженівка* (розм.), *скаженість, яр* (розм., рідко), *ярість* (рідко). Словотвірне значення «опредметнений стан» характеризується великою глибиною міся (великою кількістю структурно різнотипних дериватів). Такого типу похідні є аналогами до виноградівських фразеологічних сполучень, оскільки «навіть чи існують правила, які визначають залежність між особливостями дієслова і вибором того чи іншого суфікса» подібно до того, як не регулюються очевидними закономірностями фразеологічні сполучення слів [5, с. 42].

Імена емоційно-психічних станів, будучи синтаксичними дериватами, прагнуть уподібнитися лексичним. Це проявляється в тому, що абстрактні іменники розвивають предметні значення [8, с. 87]. Так, велика частина із зафіксованих девербативів, крім словотвірного значення «опредметнений стан», називає імена почуттів: *вражда* «Ворожнеча», *гнів* «Почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування», *злість* «1. Почуття недобррозичливості; зlobа (у 1 знач.). 2. Почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість», *зло* «3. Почуття роздратування, гніву, досади; розлученість», *зlobа* «1. Почуття недобррозичливості, ворожнечі до кого-небудь. 2. Почуття роздратування, гніву, досади; розлученість», *зловтіха* «Почуття задоволення, зlobна радість, викликані чимось невдачею, чимось нещастям», *злорадство* «Почуття злого задоволення від чийось невдачі, чийогось нещастя», *іритація* «Роздратування, хвилювання», *лют* «2. Почуття роздратування, злості, гніву», *лютюці* «Те саме, що лют 2», *пасія* «Гнів».

Ад'єктивний блок. Словотвірні значення похідних прикметників пов'язані з їхньою синтагматичною сполучуваністю з іменниками, які розкривають лівобічну (суб'єктну) чи правобічну (об'єктну) валентність дієслів. Типова словотвірна парадигма дієслів із семантикою гніву, злості, роздратування містить ад'єктивні де-

ривати, які представлені у семантичних позиціях «ознака суб'єкта за станом, у якому він перебуває», «ознака суб'єкта за станом, у якому він схильний перебувати», «ознака стороннього предмета (каузатора), який викликає стан суб'єкта».

Зі словотвірним значенням «ознака суб'єкта за станом, у якому він перебуває» зафіксовані похідні від дієслів: *гнівати*, *гнівити* (*гнівний*, *гнівливий* (діал.)), *дражнити* (*дражливий*), *дразнити* (*дразливий*), *дратувати* (*дратівливий*, *дратливий*), *зlobувати* (*зlobливий*, *зlobивий* (рідко), *зlobний*), *нервувати* (*нервовий*), *роз'яряти* (*роз'ярений* (у знач. прикм.)), *сердити* (*сердитий*). Помітно, що деякі дієслова утворюють по кілька дериватів з однотипним значенням, і це підтверджує думку про те, що «в українській загальнонародній мові варіантність засобів словесного вираження надзвичайно розвинена і становить одну з найголовніших рис її національної специфіки»; «словотвірні варіанти слова глибоко й міцно вросли в лексичну будову сучасної української мови, забезпечивши цю будову не тільки зовнішньо-структурним розмаїттям, а й додатковими виражально-зображальними можливостями» [11, с. 111]. У цій семантичній позиції зреалізували свій словотворчий потенціал 19,5 % аналізованих твірних.

Словотвірне значення «ознака суб'єкта за станом, у якому він схильний перебувати» представлене невеликою кількістю похідних, адже воно виражає властивість, здатність носія швидко і легко піддаватися певному стану, але перебувати у ньому лише якийсь час, не постійно, бути схильним до нього. Означена семантична позиція словотворчо зреалізувалась у таких ад'єктивах: *гнівливий*, *дражливий*, *дразливий*, *дратівливий*, *дратливий*, *нервозний*, *сердитий* («схильний сердитися, гніватися (про людину); гнівливий»), *скаженкуватий*.

Прикметники *дразливий*, *дратівливий*, *дратуючий*, *нервуючий* називають ознаку стороннього предмета (каузатора), який зумовлює стан у суб'єкта, а їхня змістова структура побудована за схемою «який викликає стан гніву, злості, роздратування». Девербативи з таким словотвірним значенням утворюються лише від аналізованих дієслів третьої семантичної групи, що передає каузоване становлення, і у цьому, власне, і полягає їхня специфіка.

Вербальний блок похідних типової словотвірної парадигми аналізованої групи лексем характеризується найбільшою протяжністю (число словотвірних значень). Це пов'язано з екстралінгвальною специфікою почуттів, зокрема стану гніву, злості, роздратування, його здатністю тривати у часі, розгортатись з різною інтенсивністю, поширюватися на певне коло суб'єктів. Сприяє розвиненому внутрішньодієслівному словотвору і велика кількість дериваційних морфем (переважно префіксальних).

У межах словотвірних значень, які розкривають темпоральні модифікації стану, зафіксовано найбільшу кількість похідних. Це, зокрема, деривати семантичних позицій «*почати перебувати у стані*» (*забіснуватися*, *залютувати*, *занервувати*, *заприскати*, *заяритися*, *заярити*), «*перебувати у стані якийсь час*» (*побіснуватися*, *подути* (бути незадоволеним ким-, чим-небудь, сердитися, ображатися якийсь час, напр., *подути губи*), *позловтішатися*, *позлорадіти*, *полютувати*, *понервувати* («Те саме, що понервуватися»), *проквасити* (виявляти незадоволення якийсь час, напр., *проквасити губи*), «*закінчити перебувати у стані*» (*вибіснуватися*, *відбіснуватися*, *перебіснуватися*, *відлютувати*, *перелютувати*, *перескаженіти*). Дещо по-іншому представлені деривати від дієслів, що маніфестують значення «переводити кого-небудь у стан гніву, злості, роздратування». Вони розкривають часові характеристики похідних у семантичних позиціях «*почати переводити кого-небудь у стан*» (*задражнити*), «*переводити кого-небудь у стан якийсь час*» (*погнівити*, *подражнити*, *подратувати*, *подрочити*, *позлити*, *понервувати*, *посердити*, *проквасити* (робити кого-небудь в'ялим, кислим, незадоволеним якийсь час). Деривати з темпоральними значеннями потенційно можливі від усіх досліджуваних базем.

Похідні від дієслів із семантикою гніву, злості, роздратування об'єктивують ступінь інтенсивності стану (квантитативні модифікації стану) у семантичній позиції «*бути у стані, дуже інтенсивному, украй сильному за своїм характером*» (*розлютувати* і *розлютити*, *розлютіти*, *злутуватися*, *перенервувати* («Дуже понервувати»), *розприскатися*, *розпаленіти*, *осатаніти*, *посатаніти*, *розсатаніти*, *роз'яритися*, *оскаженіти*, *озвіріти*). Уже самі бази «мають у своїй семантичній структурі гранд-відтінок – лексеми різняться мірою вираження почуття недоброзичливості, ворожості до інших» [10, с. 151], що й зумовило подальший розвиток ознаки ступеня інтенсивності у похідних дієсловах.

Девербативи з постфіксом *-ся* творяться продуктивно лише від дієслів третьої семантичної групи. Вони представлені у словотвірному значенні «*викликаючи стан, переводити когось з позиції об'єкта в позицію суб'єкта*» (*біснитися*, *гніватися*, *гнівитися*, *дратуватися*, *дрочитися*, *злитися*, *іритуватися*, *лутитися*, *сердитися*). Відсутність похідних цієї семантичної позиції від дієслів, що передають стан і становлення почуття гніву, злості, роздратування, пов'язана з тим, що частина постфіксальних утворень від них дублює семантику твірних, не вносячи жодних значеннєвих змін. Крім того, у структурі кількох базем уже міститься постфікс *-ся*, без якого вони або не вживаються (*зловтішатися*, *біснутися*, *яритися*), або мають лексичне значення, не пов'язане з вираженням почуттів (хоч, можливо, дієслово з *-ся* метафорично утворене на їх основі) (наприклад, *казити* («Спотворювати, псувати») і *казитися* («Впадати в лютість; скаженіти, шаленіти, біснитися»), *найжачувати* («Піднімати догори, ставити сторч (шерсть, волосся, щетину і т. ін.); настобурчувати») і *найжачуватися* («Ставати злим, роздратованим; сердитися, гніватися. // Виразити, виявляти незадоволення, обурення, протест проти когось, чого-небудь»), *пінити* («Робити пінистим; викликати піну на поверхні рідини») і *пінитися* («Дуже сердитися; кричати з піною біля рота»).

Специфічною властивістю дієслів аналізованої семантики є їхня активна мотивація дериватів, які фактично повторюють семантику твірних, дублюють без суттєвих змін зміст вихідного слова. Порівняймо: *дути* (губи) і *надимати* (губи), *дути* (губи) і *дутися*, *квасити* (губи) і *кваситися*, *лютувати* і *лютуватися*, *нервувати* і *нервуватися*, *ярити* і *яритися*; *гнівити* і *прогнівляти*, *дражнити* і *роздражнювати*, *дразнити* і *роз-*

дразнювати, драгувати і роздратовувати, дрочити і піддрочувати, роздрочувати, нервувати і денервувати. Вважаємо, що такі випадки є підтвердження синонімічного багатства нашої мови як на рівні лексичному, так і на словотвірному. Зрештою, самі стани, які називаються такими дієсловами, є типовими, часто повторюваними, що й зумовило виникнення різноманітних мовних ресурсів для їх найменування.

Отже, дієслова на позначення гніву, злості, роздратування словотворчо зреалізували свій потенціал в субстантивних, ад'єктивних і вербальних похідних. Проте деякі семантичні відмінності твірних, зокрема неординарне місце мовного елемента «стан» у значеннєвій структурі досліджуваних одиниць, зумовили і деяку різницю в утворенні дериватів. Найбільшу словотворчу активність усі твірні лексеми виявили у продукуванні дієслів, меншу – в утворенні іменників та прикметників.

Робота відкриває перспективу подальших досліджень дериваційного потенціалу дієслів на позначення стану як класу твірних слів.

Література:

1. Васильев Л. М. Семантика русского глагола : Учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1981. – 184 с.
2. Гайсіна Р. М. Взаємодія імені і дієслова в світлі ідей О. О. Потебні / Р. М. Гайсіна // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 14-20.
3. Гоменюк Г. А. Метафора в структурі образного складника концепту гнів / Г. А. Гоменюк . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.svpurst.crimea.ua/dudchenko/165/fulltext/knp110t1/knp110t1_136-138.pdf
3. Грещук В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи / Василь Грещук // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 68-78.
4. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния : Виноградовские чтения I-VIII. – М. : Наука, 1978. – С. 63-77.
5. Милославский И. Г. Производное слово как фразеологическая единица / И. Г. Милославский // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния : Виноградовские чтения I-VIII. – М. : Наука, 1978. – С. 40-48.
6. Мірченко М. Словотвірне значення та графемна структура словотвірних категорій / Микола Мірченко // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 117-124.
7. Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові: автореф. дис....канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Семенюк Оксана Антонівна. – Івано-Франківськ, 2005. – 22 с.
8. Тишківська Н. Я. Словотворчий потенціал дієслів почуття / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – Випуск 1. – С. 82-87.
9. Тищенко О. Дієслівна репрезентація негативних афективних станів / Оксана Тищенко // Наукові записки. Серія: філологічні науки. – 2011. – Вип. 96 (2). – С. 199-202.
10. Ткаченко Ю. В. Градаційні опозиції дієслів / Ю. В. Ткаченко // Філологічні студії. – 2012. – № 7. – С. 147-158.
11. Чабаненко В. А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія / В. А. Чабаненко // Дослідження зі словотвору і лексикології. – К. : Вища школа, 1985. – С. 110-116.